

**БАЖАН О. Г.,
кандидат історичних
наук, доцент**

*Інститут історії
України
НАН України*

**СТАВЛЕННЯ
СВІТОВОГО
СПІВТОВАРИСТВА
ДО ПРОБЛЕМ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВ ЛЮДИНИ В
УКРАЇНІ
В 1960-80-х РОКАХ**

Масове порушення прав людини в Україні, переслідування та дискримінація активних учасників дисидентського руху з боку правлячого режиму в Радянському Союзі в 1960-80-х роках розглядалось демократичними країнами Заходу важливою складовою базису політичних та економічних відносин з СРСР.

Значну увагу міжнародних правових організацій, світової громадськості до колоніального становища України, політичного безправ'я її громадян привертало проведення в США, починаючи з 1960-х років 22 січня "Дня незалежності України". Так, в 1963 році в "День України" був проголошений в штатах Нью-Джерсі, Пенсільванії, Коннектикут, Іллінойс, Огайо, Арізона, Нью-Мексіко, численних містах Сполучених Штатів Америки. В Нью-Йорку за розпорядженням мера міста Роберта Вешера в цей день над будинком муніципалітету майорів український жовто-блакитний прапор. В "День незалежності України" проводились спеціальні богослужіння за "врятування" українського народу" в обох палатах Конгресу США¹.

В другій половині 1970-х років термін “права людини” знайшов своє особливе поширення і для багатьох нерозривно пов’язувався з діяльністю адміністрації Президента США Джеймса Картера, для якого боротьба за права людини стане невід’ємною складовою міжнародної політики. В лютому-березні 1972 року на сесії Комісії ООН по правам людини американська делегація за дорученням свого уряду вносила на розгляд документ з запитом до уряду СРСР в зв’язку з дотриманням в Радянському Союзі прав людини. Одночасно нею було поставлено на порядок денний питання про створення в ООН особливого апарату (Верховний Комісар по правам людини, Суд в сферах прав людини), який би мав право контролювати, інспектувати становище з правами людини в окремих країнах і висловлювати з цього приводу відповідні рекомендації².

З погляду на це, досить незграбними здаються нам дипломатичні демарші СРСР, спрямовані на нейтралізацію негативних наслідків розпочатої на Заході міжнародної кампанії. 19 травня 1977 року політбюро ЦК КПРС затвердило представлений МЗС СРСР та КДБ при Раді Міністрів СРСР інструкцію “Про вказівки радянським послам в зв’язку з галасом на Заході по питанню про “права людини”. В ньому на рівні шкільного підручника розкривалися права і свободи радянських людей, яких вони нібито досягли за 60 років радянської влади.

В питанні переслідування інакодумців, то радянська сторона визнавала, що “... в нашій країні, на жаль, не перевелися ще люди, чие політичне чи моральне обличчя суперечить суспільній свідомості. Таких ущербних, ображених в чомусь особисто людей, політичних переродженців, Нігілістів, наклепників на Заході називають “інакодумцями”. Цих відщепенців лише жалюгідна купка.”³.

В кампанії дезінформації вищим політичним керівництвом було використано “відступництво” ряду активних діячів правозахисного руху в СРСР. Це дало підстави радянській стороні заявити, що багато з притягнутих до кримінальної відповідальності І. Дзюба, М. Холодний та інші виступили з викривальними заявами, в яких не лише визнавали здійснені ними злочини, але й розкрили ініціаторів їх діяльності – антирадянські зарубіжні організації та ідеологічні центри ворога, з якими вони були зв’язані⁴.

Окремі вказівки отримали послы в країнах-союзниках СРСР – “Лише для Варшави, Праги, Берліна, Будапешта, Бухареста, Софії, Гавани, Улан-Батора, Ханоя, Белграда”: “... ознайомте зі змістом цих вказівок міністра іноземних справ країни перебування або особи, яка її заступає і висловіть надію, що країна перебування буде також проводити відповідну роботу в даному напрямку”⁵.

Спеціальний сценарій був розроблений для посла СРСР в Сполучених Штатах Америки А. Добриніна, затверджений на засіданні політбюро ЦК КПРС 18 лютого 1977 року. В даному випадку радянська сторона неоднозначно натякнула на те, що готова застосо-

увати санкції до ряду представників посольства США в СРСР (перший секретар посольства Пресел), журналістів, які вдаються до відкритої підтримки опозиційних кіл⁶.

Грунтовні рекомендації отримали щодо свого ставлення до “кампанії по правам людини” отримали керівники комуністичних і робітничих партій. Радянським послам доручалось передати “керівництву друзів” наступне: “Спільна відсіч політичним диверсіям імперіалістам, переконливе спростування наклепницьких вигадок про життя в СРСР та інших соціалістичних країнах, важливі і для нас і для вас. Переконані, що наше співробітництво буде зміцнюватись і в цій галузі, сприяючи успіху боротьби за мир, демократію та соціалізм і нашій спільній комуністичній справі”⁷. Якщо врахувати, що до подібних рекомендацій додавалися значні суми у іноземній валюті, то можна зрозуміти той “непідробний запал”, з яким лідери комуністичних і робітничих партій зарубіжних країн вигороджували перед світовою громадськістю своїх московських покровителів.

Причому варто було якийсь з комуністичних та робітничих партій відійти від вироблених в Москві позицій, як вона зразу піддавалася критиці і цькуванню. Наприклад. В 1977 році керівництвом КПРС різко критикувались лідери Італійської комуністичної партії, які не зуміли, а може просто не хотіли відмежуватися від серії так званих “антирадянських заходів” – “Сахаровських слухань” в Римі (25-27 листопада 1977 р.) “дискусії по дисидентам” у Флоренції, міжнародної виставки у Венеції для пропаганди діяльності дисидентів (15-17 грудня 1977 року)⁸.

Не справдилось надії радянського керівництва на пом'якшення позицій США в галузі прав людини і з приходом до влади Президента Рональда Рейгана. Останній ще на етапі передвиборної боротьби призначив одним з своїх радників професора Джорджтаунівського університету, голову Національного комітету поневолених націй, одного з ініціаторів і авторів Закону 86-90 про проведення тижня “поневолених націй”, затвердженого Конгресом США і Президентом Д. Ейзенхауером в липні 1959 року, українця за походження Льва Добрянського.

Згадане призначення викликало розгубленість як в Москві, так і в Києві. Думки щодо реакції на цей крок кандидата в Президенти Р. Рейгана діаметрально розділилися. Якщо директор Інституту соціальних відносин та економічних проблем зарубіжних країн, член-кореспондент А. Шлепаков пропонував розгорнути в українській пресі широку кампанію по дискредитації Л. Добрянського, то завідуючий відділом зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України А. Меркулов з вищих міркувань радив не привертати уваги до цієї особи⁹.

З приходом до влади Президента США Р. Рейгана, увага до проблем забезпечення прав людини в національних республіках значною мірою посилюється.

Виступаючи 10 березня 1982 року на церемонії проголошення Президента Рейганом так званого “Дня Афганістану” віце-президент Дж.

Буш заявив, що Сполучені Штати "...не забувають про становище поневолених націй у Східній Європі від Балтійських держав до України та Узбекистану". В іншому своєму виступі та з'їзді Українського Національного Союзу 28 травня того ж року Дж. Буш запевнив українську еміграцію, що проблеми її історичної батьківщини не забуті і закінчив свою промову словами: "Ще не вмерла Україна!"¹⁰.

В кінці червня 1982 року зусиллями спеціального контингенту Конгресу США з питань балтійських держав і України та української еміграції в палаті представників Конгресу було влаштовано "Тиждень українських національних та людських прав", в ході якого за участю американських конгресменів було розглянуто і оприлюднено чимало фактів порушення прав людини в Україні.

21 вересня 1982 року свою позицію щодо України, активних борців за політичні, економічні, соціальні, національні та релігійні права українського народу засвідчив особисто Президент Р. Рейган, який підписав Прокламацію, що оголошувала 9 листопада 1982 року "Днем Української Гельсінської групи". В ній Президент США підтвердив "... рішучість ніколи не забувати сміливої боротьби народу України за свої невід'ємні права" і зобов'язався робити "все можливе, щоб полегшити страждання тих українців, що переслідуються радянською владою за їх спроби добитися своїх прав"¹¹.

В коментарях світових засобів масової інформації говорилося, що згадана прокламація стала першим в історії США президентським актом, який стосується виключно України.

Дещо пізніше, 30 вересня 1982 року, палата представників Конгресу, слідом за сенатом схвалила резолюцію № 18, яка твердить про повну фізичну ліквідацію української Православної і католицької церкви, звинувачуючи СРСР в геноциді і пропонує Президенту США домагатись "відновлення обох церков і забезпеченню релігійних свобод на Україні."¹²

Широка міжнародна підтримка надавалася українським інакодумцям, активним учасникам правозахисного руху і надалі, хоч остання і не гарантувала їм особистої безпеки, але значною мірою гальмувала дії владних структур, змушувала зважати на світову громадську думку.

Так, не могли ні вище політичне керівництво, ні зовнішньополітичне відомство, ні спецслужби повністю ігнорувати діяльність ряду міжнародних організацій, які ставили за мету боротьбу за права людини. Серед них: "Лікарі за права людини", "Союз захисту радянських євреїв", "Комітет українських політ'язнів" під головуванням Романа Купчинського та багатьох інших. Особливе занепокоєння викликала діяльність такої авторитетної організації як "Міжнародна амністія". Питання про ставлення до неї за поданням А. Громико, Ю. Андропова, Г. Корнієнка двічі розглядалося на засіданнях Політбюро ЦК КПРС – 10 червня 1977 року та 25 липня 1980 року. З одного боку, акції "Міжнародної амністії" на підтрим-

ку радянських політв'язнів викликало у керівництва КПРС та Радянської держави відверте роздратування, з другого ж – участь в цій організації багатьох державних, політичних та культурних діячів загрожувало для СРСР втратою багатьох важливих контактів¹³.

Не могло повністю перешкодити керівництву СРСР і здійснення на практиці принципу вільного обміну інформації. Якщо в 1956 році на території СРСР прослуховувалося до 80 іноземних радіостанцій, то вже через рік їх налічувалось 96¹⁴. Так, значною мірою зростав інтерес до зарубіжного радіомовлення з боку місцевого населення. Органи КДБ повідомляли, що в Луганській та інших областях України широкий розмах отримала переробка радіоприймачів для слухання іноземних радіостанцій. Окремі радіолюбители влаштовували у приймачі наявні у місцевого населення короткохвильовий діапазон, починаючи з 10 метрів. У Львівській, Одеській та інших областях спецслужбами реєструвалися численні факти регулярного слухання програм “Голос Америки”, “Бі-Бі-Сі” та інших. Прагнучи перешкодити вільному обміну інформації Секретаріат ЦК КПРС 19 липня 1960 року ухвалив постанову “Про заходи активної протидії ворожій радіопропаганді”, яка передбачала широкий комплекс заходів – від створення цікавих та високохудожніх радіо програм до заглушування зарубіжних радіопередач¹⁵.

В середині 1960-х років була зроблена спроба об'єднання розпорошеної української діаспори в світі, зосередження її зусиль на підтримці демократичного руху в Україні. Ініціативу цього взяли на себе Комітет Українських Канадців (КУК), Український Конгресовий Комітет Америки (УККА), Громадський комітет українців у Південній Америці. Їх зусиллями була створена Панамериканська українська конференція (ПАУК), яка підготувала і скликала 12-19 листопада 1969 року Перший Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ). В Конгресі взяло участь більше 1000 делегатів, з 17 країн світу – США, Канади, Аргентини, Бразилії, Венесуели, Чилі, Франції, ФРН, Італії, Голландії, Люксембургу, Бельгії, Швейцарії та інших.

Вагомо прозвучала і знайшла широкий резонанс у світі заява Першого Світового Конгресу Вільних Українців “Про сучасну ситуацію в Україні”. В ній не лише констатувалась наявність серйозних деформацій в національній політиці КПРС та її негативних наслідків для України, а й висувались конкретні вимоги в сфері політики, економіки, культури. Серед них встановлення громадянства в Україні, надання українській мові статусу державної, легалізація Української Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви.

“Ми сподіваємося, – говорилося в заяві, – що радянське керівництво скористається з річниці Жовтневої революції 1967 року для перегляду своєї політики щодо України і почне нову сторінку в історії українсько-російських взаємин. Закликаємо радянські чинники проголосити, як вияв доброї волі, амністію всім українським політв'язням”¹⁶.

Заява СКВУ була офіційно направлена Л. Брежнєву, М. Підгорному, О. Косигіну, А. Громико, П. Шелесту, іншим керівникам радянської держави.

Проведення конгресів СКВУ стали набувати регулярного характеру. Причому попри протест радянської сторони вони знаходили підтримку урядів провідних країн світу.

З великим занепокоєнням обговорювалися питання про утиски української мови, русифікацію української культури, переслідувань та арештів літераторів інших представників творчої інтелігенції і на засіданнях організації захисту прав людини "Смолоскип", об'єднання українських письменників в еміграції "Слово", очолюваній Ю. Стефанюком – сином відомого українського письменника. Останнє, зокрема, звернулося з проханням до міжнародної організації письменників ПЕН-Клубу, "Міжнародної амністії", Генерального секретаря ООН з проханням сприяти звільненню українських політв'язнів. Крім того, об'єднання "Слово" поставило питання про надання почесного членства в ПЕН-клубі восьми засудженим українським літераторам: В. Чорноволу, І. Калинцю, С. Караванському, М. Осадчому, Д. Шумуку, В. Стусу, Є. Сверстюку та І. Світличному, а також направило пропозицію в Комітет по Нобелівським преміям про присудження Миколі Руденку та Олексі Тихому Нобелівської премії миру¹⁷.

Досить ефективною була діяльність утвореного влітку 1974 року Комітету оборони Валентина Мороза, який організував демонстрації протесту перед посольством СРСР в Канаді, розгорнув петиційну кампанію, збирав кошти на підтримку в'язнів совісті. Важливо, що діяльність згаданого "Комітету" вийшла далеко за рамки піклування за долю окремої людини. Це відзначив 24 грудня 1974 року на засіданні Ради Директорів Українського Конгресового Комітету Америки Президент УККА, професор Л. Добрянський. Всі подальші завдання, очолюваної ним організації, сформульовані таким чином:

1. Справа В. Мороза знайшла широкий відгомін в Американському Конгресі та Білому Домі. Ця справа була на порядку денному розмови у Владивостоку, що його виготовила Крайова Рада Безпеки. Це не випадково, що совєцька влада перевела В. Мороза між політичних в'язнів, обіцяючи виправити його в'язничний стан. Ця справа не є ще закінченою задовільно, тому УККА мусить вести дальшу оборонну акцію, головню через американські церковні ієрархії.
2. Справа еміграції з СРСР повинна бути належно трактована. Хоч деякі члени американського уряду говорять лише про жидівську еміграцію з СРСР, багато сенаторів і конгресменів вважають, що квота 60000 емігрантів на рік з СРСР мусить бути примінена до всіх національностей, включно з українцями, росіянами, литовцями, вірменами та ін.
3. У зв'язку з офіційним визнанням палестинських повстанців ООН, впливові американські організації роблять заходи, щоб

представники екзильних груп із Східної Європи були також визнані в ООН та їх складових організаціях.”¹⁸.

На жаль, отримати офіційний статус при Організації Об'єднаних Націй українським організаціям в екзилі, так і не вдалося. В зв'язку з цим, важливим, на нашу думку, стало рішення Другого Світового Конгресу Вільних українців, якому доручалось новообраному секретаріатові та його президії:

1. встановити постійне бюро оборони людських прав в осередку Об'єднаних націй в Нью-Йорку та забезпечити його відповідними кваліфікованими силами і фондами;
2. встановити відповідну інформаційну установу, яка дбала б про постійне і кваліфіковане інформування світу про Україну, про українські змагання і українські позиції¹⁹.

Різноманітні організаційні структури, створені при українських організаціях США, Канади інших країнах, координували величезну за своїм обсягом петиційну кампанію спрямовану проти нищення української культури, мови, політичних репресій. Лише в 1972 році від українських організацій було направлено в ООН близько 300 тисяч петицій, меморандумів, заяв²⁰.

Особливо активізувались українські організації за кордоном в період підготовки та святкування 60-ї річниці Жовтневої революції 1917 року. Так, 18 вересня 1977 року ексекютива Українського Конгресового Комітету Українців у Нью-Йорку провела масову демонстрацію під гаслом “захисту прав України поневоленої Москвою”, в якій взяли участь до 30 тисяч осіб. Згодом, 2 жовтня 1977 року в Нью-Йорку було проведено мітинг під гаслом “Наші вимоги до Белградської конференції”, на якому виступили Леонід Плющ як представник Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, Людмила Алексєєва та Андрій Амальрик, як представники Московської Гельсінської групи, а також колишній Генеральний прокурор в США Рамзі Кларк, який взяв на себе роль адвоката українських політв'язнів М. Руденка та О. Тихого. Всі виступаючі на цьому мітингу твердили, що їх основною вимогою є звільнення всіх заарештованих в СРСР членів гельсінських груп.

Привернула увагу світової громадськості й акція “Організації Українського визвольного фронту”, яка 8 жовтня 1977 року провела мотопохід під гаслом “захисту прав України” та “проти фізичного поневолення України московським комунізмом”, а також голодівка жінок України в підтримку діяльності Президента США Д. Картера по захисту прав людини в усьому світі, організована з 26 вересня по 4 жовтня цього року перед будинком Секретаріату ООН за сприяння УККА.

В другій половині 1970-х років утворилося ряд українських політичних організацій, які ставили за мету підтримку українських політв'язнів. Так, в кінці вересня 1977 року в м. Клівленді (США) відбулася “Перша Крайова конференція українсько-американських адвокатів”, на якій було

створено об'єднання українсько-американських адвокатів, що прагнуло до більш тісного зв'язку з українською громадськістю та її організаціями і надання їм допомоги, а також правове опікування над дисидентами, зокрема, українцями²¹. Загалом ситуацію в Україні на кінець 1970-х років вивчали, аналізували та висвітлювали понад 30 кафедр українознавства, 65 наукових установ, 50 видавництв, понад 150 газет та журналів, створених за ініціативою української діаспори²². На допомогу Україні спрямовували свою діяльність понад 600 українських організацій, молодіжних клубів, релігійних та наукових товариств, які діяли в Канаді, США, ФРН, Великої Британії, Франції, Бельгії та інших країнах²³.

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що боротьба за права людини в СРСР, і в Україні зокрема, стали невід'ємною складовою міжнародної політики країн Заходу в 1960-80-х роках. Поширення інформації про сили опору тоталітарному режиму в УРСР, реальна підтримка з боку світової громадськості та української діаспори сприяла консолідації і активізації опозиційного руху в Україні, виробленню найбільш ефективних форм протидії правлячому режиму.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 24, спр 5740. – Арк. 46-48.
- ² Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ). – Ф.89, оп.25, спр. 50. – Арк. 9.
- ³ Там само. – Арк. 15.
- ⁴ Там само. – Арк. 17.
- ⁵ Там само. – Арк. 14.
- ⁶ Там само. – Спр.44.-Арк. 5.
- ⁷ Там само. – Спр. 42.-Арк. 2.
- ⁸ Там само. – Оп. 37, спр. 34.- Арк. 20-21.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр.2058.-Арк. 58.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 2404.-Арк. 43.
- ¹¹ Там само. – Арк. 44.
- ¹² Там само. – Арк. 43.
- ¹³ РДАНІ. – Ф. 89, оп. 25, спр. 51. – Арк.1-4; спр. 52. – Арк. 1-3.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 24, спр.4538. – Арк. 70.
- ¹⁵ РДАНІ. – Ф. 89, оп. 46, спр. 14. – Арк. 53-54.
- ¹⁶ Прокоп М. Після Світового Конгресу Вільних Українців // Сучасність. – 1968. – № 1. – С.64, 99-102.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр. 1513. – Арк. 9-10.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 1281. – Арк. 78-79.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 53.
- ²⁰ Там само. – Арк. 54.
- ²¹ Там само. – Ф. 1, оп. 25, спр. 1513. – Арк. 9
- ²² Там само. – Спр. 1891. – Арк.6
- ²³ Там само. – Ф. 1 оп. 25, спр.1135. – Арк. 3.

Надійшла до редакції 17.01.2002